Perhetutkimuksemme itsestäänselvyyksiä kyseenalaistamassa – venäläiset maahanmuuttajanaiset

Pirjo Pöllänen
Joensuun yliopisto

Johdanto

Perhetutkijan ja maahanmuuttotutkijan roolin yhdistäminen ei ole ongelmatonta. Suomalaisessa perhetutkimuksessa kun törmää usein näkemykseen siitä, kuinka perheestä rakentuu yksi, yhtenäinen, universaali tarina, jota tosin on viime vuosina pyritty täydentämään kriittisillä äänenpainoilla. Toisinaan perhetutkimuksessa tukeudutaan myös makro- ja mesotason teoretisointiin. Ajatellaan, että riittää kun tehdään perustavaa laatua oleva ero sukupuolten välille eli muistetaan erottaa isyys- ja äitiystutkimus toisistaan. Siinä vaiheessa kun kurkistuksia kansallisena pidetyn tutkimussuunnan ulkopuolelle tehdään, niin näyttäytyy ulkopuolinen maailma yleensä amerikkalaisen ja brittiläisen perhetutkimuksen kautta. Pohjoismaisesta tutkimuksesta puhutaan usein samaan tyyliin kuin kotimaisesta perhetutkimuksesta (vrt. pohjoismainen hyvinvointivaltioajattelu ja sen mukanaan tuomat käytännön järjestelyt esim. lastenhoitopolitiikassa).

Tämä artikkeli on saanut alkunsa siitä, kuinka minä yhteiskuntapoliitikkona (sosiaalipoliitikkona), perhetutkijana, mutta myös maahanmuuttotutkijana olen joutunut selvittämään (purkamaan) itselleni niitä suomalaisen perhetutkimuksen (perhekeskustelun) itsestäänselvyyksiä, jotka liian usein ohjailevat keskustelua ja määrittelevät tutkimuksen suunnan. Nämä itsestäänselvyydet voidaan paikantaa esimerkiksi tutkijoiden käyttämien käsitteiden kautta. Itsestäänselvyyksinä pidettyjä käsitteitä ovat mm. lapsen paras, ydinperhe, heteronormatiivisuus ja äidin hoivan diskurssi (esim. Nätkin 2003 ja Vuori 2003). Ritva Nätkin (2003, 16) toteaa, että ”perhekeskustelussa etsitään alituisesti alkuperäistä, oikeaa ja luonnollista perhettä”. Hänen mukaansa suomalaisessa perhekeskustelussa keskeisenä käsitteenä voidaan pitää ehjän ydinperheen käsitettä. Ehjän ydinper-

heen ajatellaan muodostuvan äidin ja isän (vanhempien) hyvästä parisuhteesta ja tätä kautta sen uskotaan toteuttavan myös lapsen parhaan ideaa (Nätkin 2003, 16; ks myös Jallinoja 2000).

Kirjoitan tämän artikkelin tarkoituksenani herättää ajatuksia siitä, kuinka ne käsitteet joilla perinteisesti olemme operoineet perhetutkimusta, eivät välttämättä olekaan universaaleja eivätkä muuttumattomia. Perhetutkimuksen käsitteet, kuten käsitteet ylipäänsäkin, ovat kontekstisidonnaisia, joten aika, paikka ja vallitsevat yhteiskunnalliset ja kulttuuriset olot vaikuttavat käsitteisiin ja niiden muutokseen. Myös yhteiskunnassa tapahtuvat muutokset vaikuttavat itsestäänselvinä pidettyjen käsitteiden sisältöihin. Esimerkiksi suomalaisen ydinperhe ideologian purkautumiseen ja muutokseen näkemyksessä lapsen parhaasta 1970-luvulla vaikutti mm. avoliittojen ja avioerojen yleistyminen (Nätkin 2003, 20).

Artikkelini perustuu venäläisistä maahanmuuttajanaisista ja heidän vanhemmuuskäsityksistään tekeillä olevaan väitöskirjaani, ja on siis sitä kautta rakentunut näkemys siitä, kuinka suomalaisia perhetutkimuksen itsestäänselvyyksiä voisi lähteä purkamaan. Tiedostan sen seikan, että mikäli suomalaista perhetutkimusta katsottaisiin esimerkiksi afrikkalaisten kertomusten kautta, niin kritiikki universaaleina pitämiämme käsitteitä kohtaan olisi toisenlainen kuin tässä esittämäni kritiikki. Venäläisten maahanmuuttajanaisten haastattelujen innoittamana käyn artikkelissani läpi suomalaisen perhetutkimuksen itsestäänselvyyksiä (käsitys lapsen parhaasta, heteronormatiivisuus, äidin hoivan diskurssi ja ydinperhekeskeisyys), ja lisäksi pyrin teoretisoinnillani osoittamaan näiden asioiden itsestäänselvyytenä pitämisen akilleenkantapäät.

Lapsen paras

Kysymys lapsen parhaasta viittaa suomalaisessa perhetutkimuskeskustelussa (tieteenalasta riippumatta) tänä päivänä hyvin pitkälti kysymykseen siitä, miten kiintynyt lapsen ensisijainen hoivaaja (=äiti) on lapseensa, ja kuinka äiti voi parhaalla mahdollisella tavalla tuottaa lapsen henkistä hyvinvointia. Nätkin (2003, 37) selittää lapsen hyvän käsitettä toteamalla, että se on monimerkityksinen käsite, ja ettei sille ole löydettävissä mitään yhtä ja luonnollista perustaa. Tässä on kohtaa on hyvä todeta, että käsitteet luonnollinen ja itsestään selvä ovat suhteessa toisiinsa. Niiden suhdetta määritellessä voi todeta, että Nätkin (2003) käyttää luonnollista modernissa yhteiskunnassa kuvaamaan asioiden perustahakuisuutta ja postmodernissa yhteiskunnassa puolestaan kyseenalaistetaan tällainen perustahakuisuus. Itse käytän termiä itsestään selvyys, jonka voidaan nähdä olevan kahdenlaisessa suhteessa Nätkinin käsitteeseen luonnollinen nähden: ensiksikin

nämä kaksi käsitettä voidaan nähdä (lähes) synonyymeina, ja toisaalta voidaan ajatella, että itsestään selvyyksien kautta luonnollistetaan asioita ja käsitteitä (kuten lapsen paras). Lapsen hyvän rinnakkaiskäsitteitä ovat Nätkinin (2003, 37) mukaan esimerkiksi lapsen hyvinvointi ja lapsen etu. Näillä käsitteillä viitataan jatkuvuuteen, pysyvyyteen, turvallisuuteen, vanhempien (tai muiden aikuisten tarjoamaan) rakkauteen, hoivaan, suojeluun, auktoriteettiin ja esimerkkiin (ibid). Nätkin (emt., 37-38) selittää termin sisällön muutosta toteamalla, että ”joskus sillä tarkoitettiin lähinnä vain perimää ja perintöä, sittemmin terveyttä, ravintoa, tilaa, raitista ilmaa, virikkeitä ja hyviä tapoja”. Nykyisin termillä viitataan lähinnä ihmissuhteiden laatuun, tasapainoiseen kehitykseen, normaaliin elämänkulkuun ja yhä useammin myös lapsen toimijuuteen ja mielipiteen kuulemiseen (emt., 38).

Suomessa ei siis enää tänä päivänä pidetä keskeisenä keskustelua siitä, miten lapsen materiaalinen hyvinvointi tuotetaan – jos joku erehtyykin perhetutkijoiden keskuudessa miettimään sitä, kuinka toimeentulominimin rajalla elävä äiti pystyy kasvattamaan lapsensa, niin kääntyy (tai käännetään) keskustelu hyvin pian pohdintaan siitä, kuinka ”yhteiskunnan marginaalissa elävä” äiti pystyy takaamaan lapsensa henkisen hyvinvoinnin (rakkauden, riittävästi henkisiä haasteita jne.). Suomalaisessa perhetutkimuksessa (aina psykologisesta sosiaalipoliittiseen tutkimukseen asti) rajoitutaan hyvin pitkälti oman kulttuurin itsestäänselvyyksien ja niiden muutosten tunnistamiseen ja määrittelyyn. Oman kulttuurin itsestäänselvyyksien luonnollistaminen muodostuu ongelmalliseksi nykyisessä globalisoituvassa maailmassa, jossa maantieteelliset rajat eivät enää määritä ihmisten toiminta- ja asuinympäristöjä. Esimerkiksi perhetutkimuksessa luonnollistetaan turhaan oman yhteiskunnan näkemykset, mikäli ajatellaan että lapsen parhaan käsite on universaali konseptio, joka tarkoittaa kaikissa yhteiskunnissa samaa asiaa. Venäläisessä (kenties muissakin transitio-yhteiskunnissa) lapsen parhaalla tarkoitetaan hyvin eri asiaa kuin suomalaisessa perhetutkimuksessa. Venäläisille (pienten lasten) äideille lapsen paras näyttäytyy ensisijaisesti taloudellisena ja materiaalisena hyvinvointina, siis esimerkiksi koulutuksen takaamisena lapselle, sillä epävarmoissa oloissa materiaalinen (erityisesti sen puuttuminen) tulee näkyväksi. Kysymys lapsen parhaasta kiintymyssuhteena muodostuu varsin irrelevantiksi olosuhteissa, joissa lapselle ei voida taata riittäviä materiaalisia edellytyksiä esimerkiksi terveelliseen ruokaan ja koulunkäyntiin. Ongelmalliseksi tämä käsitteiden määrittelykamppailu muodostuu siinä vaiheessa, kun perhetutkimusta aletaan tehdä (tai toteuttaa käytännön kentillä sosiaalitoimistoissa ja kouluissa) monikulttuurisessa ympäristössä. Monikulttuurisessa ympäristössä perhekeskustelujen tulisi olla sellaisia, että ne tunnistaisivat muuttuvan yhteiskunnan ja sen sosiaaliset ja kulttuuriset rakenteet, sekä uudet sosiaalipoliittiset haasteet kuten maahanmuuton ja kaksikulttuuriset perheet.

Osoituksena siitä, että venäläiset äidit katsovat lapsen parhaan näkökulmaa ensisijaisesti taloudellisten ja materiaalisten näkökohtien kautta voidaan pitää myös sitä seikkaa, että Neuvostoliiton hajottua venäläiset naiset (erityisesti pienten lasten äidit) ovat hakeutuneet naimisiin länsimaalaisten miesten kanssa ja muuttaneet ulkomaille (”länteen”) toiveenaan lapsensa parempi tulevaisuus (ks. esim. Ashwin 2000; Yampolskaya 1997; Bridger & Kay 1996). Aikaisempien tutkimusten (vrt. ibid) perusteella voidaan osin tulkita, että länsimaalaisten miesten kanssa solmittavat avioliitot ovat venäläisille naisille selviytymisen strategia. Myös oma venäläisiltä maahanmuuttajanaisilta keräämäni haastatteluaineisto tukee johtopäätöstä siitä, että Suomeen muutto nähdään lapsen parhaaksi ennen kaikkea taloudellisen ja materiaalisen hyvinvoinnin vuoksi. Suomessa asumisen nähdään takaavan lapsille mm. hyvän koulutuksen ja sitä kautta valoisamman tulevaisuuden.

Venäläisten äitien käsitykset lapsen parhaasta ovat kuitenkin muuttuneet heidän asetuttuaan asumaan Suomeen. Venäjällä ollessaan haastateltavani olivat esimerkiksi saattaneet antaa lapsensa isovanhempien hoitoon, koska taloudellinen tilanne ei äidin opiskelun tai jonkin muun syyn vuoksi mahdollistanut lapsen kasvattamista (biologisen) äidin luona. Suomessa asuessaan naiset korostavat sitä, kuinka lapsi on heidän elämänsä keskipiste ja, kuinka keskeisenä he pitävät keskusteluyhteyttä lapseensa ja sitä, että he voisivat tarjota lapsilleen mielekästä harrastustoimintaa. Voidaan ajatella, että venäläiset maahanmuuttajaäidit ikään kuin omaksuvat suomalaisen (länsimaalaisen) tavan nähdä lapsen paras nimenomaan lapsen henkisenä hyvinvointina ja lapsen ja vanhempien (erityisesti äidin ja lapsen) välisenä kiintymyssuhteena. Onko muutoksessa lapsen parhaan käsitteessä lopulta kysymys siitä, että naiset omaksuvat suomalaisen käsityksen perheestä, johon vaikuttaa voimakkaasti myös hyvinvointivaltion läsnäolo yhteiskunnassamme? Tämä hyvinvointivaltion läsnäolo perheessä näkyy, niin ettei perheiden marginaalisissa tilanteissakaan tarvitse jäädä paitsi jokapäiväiseen elämään kuuluvasta materiaalisesta hyvinvoinnista. Vai onko lapsen parhaan käsitteen muutoksessa sittenkin kysymys siitä, että perheen materiaalisten olojen parantuessa on luonnollista nähdä lapsen paras nimenomaan henkisenä hyvinvointina jää vielä pohdittavaksi? Tai ehkä kysymys onkin toisaalta suomalaisen kulttuurin vaikutuksesta venäläisten naisten näkemyksiin ja toisaalta myös materiaalisten olojen kehittymisestä? Joka tapauksessa kurkistus oman kulttuurin ulkopuolelle osoittaa meille, että käsitteet ovat paikka ja aika sidonnaisia pikemminkin kuin universaaleja. Kuten Tedre (1999, 37) toteaa Alasuutariin, Heikkiseen ja Baumaniin viitaten: ”Oman” kulttuurin itsestäänselvyyksiä tulee näkyväksi, kun tutkija kysyy ”vieraassa” kulttuurissa hämmennyksensä aiheita; toisenlaiset käytännöt auttavat ”oman” kulttuurin itsestäänselvyyksien jäljille”.

Heteronormatiivisuus

Toisena suomalaisen perhetutkimuksen itsestäänselvyytenä, jota lesbo- ja queer-tutkijat ovat kritisoineet (ks. Kuosmanen 2000), voitaneen pitää heteronormatiivisuutta. Queer-teorian kyseenalaistama heteronormatiivisuus kyseenalaistuu myös oman ja vieraan kulttuurin vertailussa, silloin kun tutkimuksen kohteena ovat Suomessa asuvat venäläiset maahanmuuttajanaiset ja heidän käsityksensä perheestä. Heteronormatiivisuus ymmärretään suomalaisessa perhetutkimuksessa äidin ensisijaistamisena lapsen hoidossa ja kasvatuksessa. Äidin ja lapsen välinen kiintymyssuhde on lapsen kehityksen kulmakivi, eikä kukaan voi korvata lapselle äidin hoivaa. Suomalaisessa perhetutkimuksessa lähdetään ajatuksesta, jossa äiti on aina äiti (ja usein jopa hoivaava isäkin nähdään äitinä). Esimerkkinä tästä voidaan pitää mm. sitä, kuinka Korhonen (1999, 8) luokitellessaan aineistonsa isätyyppejä toteaa, että hänen aineistossaan isät jakaantuivat viiteen eri ryhmään, mutta näiden viiden ryhmän lisäksi hän erotti vielä kuudennen muihin tyyppeihin ”sopimattoman” tyypin, jota hän kutsuu poikkeuksellisen äidillinen isä. Tähän poikkeuksellisen äidillisen isän -tyyppiin kului Korhosen 44 haastatellusta miehestä yksi isä (Korhonen 1999, 122 & 155). Voidaankin todeta, että suomalaisessa perhetutkimuksessa ei vielä tunnisteta äidin hoiva – diskurssin ohella muuta kuin jaetun vanhemmuuden diskurssi (vrt. Vuori 2001). Viimeaikaisessa keskustelussa on tosin alettu miettiä sitä, onko isän hoivan diskurssi ylipäänsä mahdollinen ja millainen on isän yhteiskuntasuhde (Eräranta 2004).

Venäläinen perhetutkimus haastaa tämän suomalaisen (länsimaisen) heteronormatiivisen hoivadiskurssin, sillä venäläisessä perhetutkimuksessa ja venäläisestä perheestä puhuttaessa käytetään yleisesti esimerkiksi laajentuneen äitiyden (extended motherhood) diskurssia. Tällä laajentuneella äitiydellä tarkoitetaan hoivavastuun jakamista laajemmin ydinperheen ulkopuolelle, niin että esimerkiksi isovanhemmat, ja erityisesti mummot jakavat äitien kanssa hoivavastuun. Venäläisessä perheessä kysymys siitä, että oman (biologisen) äidin hoiva olisi itsestäänselvästi parasta hoivaa ja ehdottoman tärkeää ei ole mitenkään relevantti. Äitejä syyllistämättä tai äitien syyllistymättä venäläiset naiset kasvattavat tyttäriensä (sisariensa) lapsia. Kysymys siitä, että kasvattaako äiti lapsensa itse, tai onko hän lapsen kotona tämän ensimmäiset (3) elinvuodet ei ole mitenkään tärkeä ja olennainen venäläisessä perhetutkimuksessa, vaan Venäjällä lastenhoivavastuuta jakavat siis niin mummot ja äidit kuin muutkin suvun naiset.

Ylisukupolvinen hoivavastuun jakautuminen venäläisessä perheessä tuli oman aineistoni kautta esille mm. niissä tarinoissa, joissa haastateltavat kertoivat, kuinka he olivat jättäneet lapsensa jossain vaiheessa omien vanhempiensa hoitoon, tai kuinka heidän isovanhempansa olivat hoitaneet

heitä heidän ollessaan pieniä. Lisäksi huomionarvoista on se, kuinka venäläisessä perhekulttuurissa isovanhempien (isoäidin) apu lastenhoidossa ei rajoitu pelkästään kriisitilanteisiin, vaan isovanhempien hoiva lapsenlapsiaan kohtaan on normaalia arkipäivän rutiinia. Onhan totta, että myös Suomessa isovanhemmat osallistuvat toisinaan lastenlastensa hoivaan, mutta äidin-lapsen-isoäidin muodostama ”pyhäkolminaisuus” ei kuitenkaan ole itsestäänselvyys, vaan pikemminkin itsestäänselvä perheen malli Suomessa on ydinperhe. Suomalainen ydinperhemalli rakentuu voimakkaasti sukupuolten (puolisoiden) väliseen parisuhteeseen ja romanttiseen rakkauteen, kun Venäjällä romanttisen rakkauden sijaan korostuu ylisukupolvinen side äidin ja tyttären kesken (tai vanhemman ja lapsen kesken) (Castren 2001, 82-83; vrt. Jallinoja 2000).

Sitä, miksi venäläiset isovanhemmat osallistuvat ja sitoutuvat lastenlastensa hoitoon ja kasvatukseen voidaan selittää esimerkiksi sillä, että venäläiset naiset toisaalta saavat lapsensa melko nuorina ja toisaalta myös avioerot ovat Venäjällä yleisiä. Eli voidaan jopa todeta, että miehet (isät) ovat olleet neuvostoperheissä usein marginaalisessa tai poissaolevan isän roolissa mm. avioerojen suuren määrän vuoksi (vrt. Lapidus 1978, 234). Rotkirch (1997, 250) toteaa, että Lapiduksen (1989) mukaan 1950-luvun lopussa melkein 30% Neuvostoliiton kotitalouksista oli naiselättäjän varassa. Rotkirch (1997, 250) jatkaa, että Liborakinan (1996) mukaan myös 1990-luvulla ”niiden perheiden määrä, joissa tärkein tai ainoa tulolähde ovat äidin tulot, on valtava ja ylittää suuresti virallisten tilastojen viisitoista prosenttia”. Joten lieneekin luonnollista ajatella, että nuoret äidit saavat lastensa hoidossa ja kasvatuksessa tukea ja apua vanhemmiltaan.

Venäläisen perheen sukupuoliroolien tarkastelu osoittaa, etteivät venäläiset miehet aivan viime vuosiin saakka ole juurikaan osallistuneet lasten hoitoon tai kasvatukseen, ainakin jos on uskominen venäläisestä perheestä tehtyjen tutkimusten valottamaan ”totuuteen” (esim. Rotkirch 1997; Kukhterin 2000; Zdravomyslova 1996). Tilanne on kuitenkin viime vuosina muuttunut, sillä ns. uusvenäläisyyden myötä myös uuden isyyden konseptio on alkanut nostaa päätään venäläisessä perheessä (perhetutkimuksessa). Uuden isyyden läpimurto näkyy Venäjällä mm. siinä, että nykyisin venäläisillä miehillä on mahdollisuus olla mukana lastensa synnytyksissä.

Olen kiinnittänyt omassa aineistossani huomiota myös siihen, kuinka haastateltavat ovat tunnistaneet suomalaisen ydinperhe-ideologian varsin nopeasti asetuttuaan asumaan Suomeen. Haastateltavani kertovat esimerkiksi siitä, kuinka suomalaiset isovanhemmat osallistuvat lastenlastensa hoitoon ja kasvatukseen vain silloin kuin haluavat. Myös kysymykseen siitä, ketkä ovat informanttieni perheenjäseniä he vastaavat ydinperhekeskeisesti. Eli siinä missä venäläiseen perheeseen saattoi kuulua vanhempien ja sisarusten ohella myös mm. isovanhemmat, niin maahanmuut-

tajanaisten suomalainen perhe käsittää vain puolison ja lapset. Yhteenvetona voidaankin todeta, että Venäjällä tyypillinen perhemuoto ei ole niinkään ydinperhemalli vaan pikemminkin äidin-lapsen-mummon muodostama pyhää kolminaisuutta muistuttava kokonaisuus – laajennettu äitiys, mutta Suomessa venäläiset maahanmuuttajanaiset omaksuvat suomalaisen ydinperheideologian sen jälkeen kun ovat solmineet liiton suomalaisen puolisonsa kanssa.

Johtopäätökset

Artikkelini tarkoitus on herättää keskustelua siitä, kuinka käsitteitä tulisi käyttää pikemminkin aika- ja paikkasidonnaisina kuin universaaleina konseptioina. Se kuinka käsitteisiin suhtaudumme, riippuu siitä missä ja milloin olemme kasvaneet kiinni näihin käsitteisiin. Siinä missä yhteiskunnan sisällä tapahtuvat muutokset vaikuttavat kollektiivisella tasolla itsestäänselvinä pidettyjen käsitteiden sisältöihin, niin myös yksilön siirtyminen yhteiskunnasta toiseen vaikuttaa hänen käsitteen määrittelyihinsä. Tällä tarkoitan esimerkiksi sitä, kuinka venäläisessä yhteiskunnassa tapahtuneet muutokset Neuvostoliiton hajottua ovat aikaansaaneet pikku hiljaa tilanteen, jossa venäläinen mies voi siirtyä poissaolevan isyyden kategoriasta uuden isyyden kategoriaan (kollektiivinen taso), mutta toisaalta venäläinen maahanmuuttajanainen siirtyy Suomeen muutettuaan laajentuneen äitiyden kategoriasta ydinperhekeskeiseen elämäntapaan (yksilöllinen taso). Se, miksi jälkimmäinen esimerkki jää pelkästään yksilötason muutokseksi johtuu siitä, että liian harvoin tulemme ajatelleeksi, että muualta muuttaneilla maahanmuuttajilla saattaisi myös olla jotain annettavaa meille.

Kun operoimme perhetutkimuksen peruskäsitteiden kanssa, niin meidän lienee syytä pitää mielessä, etteivät ne kuitenkaan ole niin universaaleja ja muuttumattomia käsitteitä, etteikö niistä olisi syytä toisinaan ainakin keskustella – ja ehkäpä myös miettiä niiden uudelleenmäärittelyjä. Koska yhteiskunnassa tapahtuvien muutosten pitäisi vaikuttaa itsestäänselvinä pidettyjen käsitteiden sisältöihin, niin olisiko suomalaisessa perhetutkimuskeskustelussa tullut aika sisällyttää myös kaksikulttuuriset (esim. venäläis-suomalaiset) perheet uusiin perhemalleihin ja sitä kautta päivittää myös keskeisiä käsitteitä kuten näkemystä lapsen parhaasta.

LÄHTEET:

Ashwin, Sarah (2000). Introduction: Gender, state and society in Soviet and post-Soviet Russia. Kirjassa Gender, State and Society in Soviet and Post-Soviet Russia. Sarah Ashwin (ed.). Routledge. London, 1-29.
Bridger, Sue ja Kay, Rebecca (1996). Gender and generation in the new Russian labour market. Kirjassa Gender, Generation and Identity in Contemporary Russia. Hilary Pilkington (ed.). Routledge. London, 21-38.
Castrén, Anna-Maija (2001). Perhe ja työ Helsingissä ja Pietarissa. Elämänpiirit ja yhteiskunta sosiaalisissa verkostoissa. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 803. SKS. Helsinki.
Eräranta, Kirsi (2004). Isyyden hallintaa perheen kautta? Hallinnan analytiikka feministisessä perhetutkimuksessa. Abstrakti ja esitys Naistutkimuspäivillä 20.11.2004.
Jallinoja, Riitta (2000). Perheen aika. Otava. Keuruu.
Korhonen, Merja (1999). Isyyden muutos. Keski-ikäisten miesten lapsuuskokemukset ja oma vanhemmuus. Joensuun yliopiston yhteiskuntatieteellisiä julkaisuja Nro 39. Joensuu.
Kukhterin, Sergei (2000). Fathers and patriarchs in communist and post-communist Russia. Kirjassa Gender, State and Society in Soviet and Post-Soviet Russia. Sarah Ashwin (ed.). Routledge. London, 71-89.
Kuosmanen, Paula (2000). Äitien ja lesbojen arkipäivän tilanteita. Performatiivis-diskursiivinen tarkastelu. Tasa-arvoasiain neuvottelukunta, Sosiaali- ja terveysministeriö. Naistutkimusraportteja 2000:1. Helsinki.
Lapidus, Gail Warshofsky (1978). Women in Soviet Society. Equality, Development, and Social Change. University of California Press. United States of America.
Nätkin, Ritva (2003). Moninaiset perhemuodot ja lapsen hyvä. Teoksessa Hannele Forsberg ja Ritva Nätkin Perhe murroksessa – Kriittisen perhetutkimuksen jäljillä. Gaudeamus. Helsinki, s. 16-38.
Rotkirch, Anna (1997). ”Hökkelit suuren joen rannalla” – äidit ja tyttäret Venäjällä. Kirjassa Vanhemmat ja lapset. Sukupolvien sosiologiaa.J.P. Roos & Anna Rotkirch (toim.). Gaudeamus. Tampere, s. 241-263.
Tedre, Silva (1999). Hoivan sanattomat sopimukset. Joensuun yliopiston yhteiskuntatieteellisiä julkaisuja Nro 40. Joensuu.
Vuori, Jaana (2001). Äidit, isät ja ammattilaiset. Sukupuoli, toisto ja muunnelmat asiantuntijoiden kirjoituksissa. Tampere University Press. Tampere.
Vuori, Jaana (2003). Äitiyden ainekset. Teoksessa Hannele Forsberg ja Ritva Nätkin Perhe murroksessa – Kriittisen perhetutkimuksen jäljillä. Gaudeamus. Helsinki, s.39-63.
Yampolskaya, Svetlana (1997). Russian families past and present. Kirjassa Unresolved Dilem-

mas. Women, work and the family in the United States, Europe and the former Soviet Union. Kaisa Kauppinen & Tuula Gordon (ed.). Ashgate, Aldershot, 92-111.
Zdravomyslova, Elena (1996). Problems of Becoming a Housewife. Kirjassa Women's Voices in Russia Today. Anna Rotkirch and Elina Haavio-Mannila (ed.). Dartmouth. Aldershot, 33-48.

Tämä kirjoitus on julkaistu Minnassa kesäkuussa 2005.